

Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας

Ο μάρτυρας μπουρλοτιέρης των ψυχών

ΚΕΙΜΕΝΟ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΣΧΟΛΗ ΠΥΡΟΒΟΛΙΚΟΥ
ΓΡΑΦΕΙΟ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τα πρώτα χρόνια

Ο Παπαφλέσσας είναι, αναμφισβήτητα, μία από τις πιο καταπληκτικές, ηρωικές και δραματικές μορφές του Εικοσιένα. Γεννήθηκε στα 1788 στην Πολιανή της Μεσσηνίας, ένα χωριό τριάντα χιλιόμετρα έξω από την Καλαμάτα. Τον πατέρα του τον έλεγαν Δημήτριο Δικαίο και τη μητέρα του Κωνσταντίνα, η οποία καταγόταν από την οικογένεια των Ανδροναιών. Ο Γρηγόριος, του οποίου το βαπτιστικό όνομα ήταν Γεώργιος, ήταν το τελευταίο από τα 28 παιδιά του Δημητρίου Δικαίου και το δέκατο της Κωνσταντίνας που ήταν η δεύτερη γυναίκα του. Το γιατί δόθηκε στους Δικαίους το προσωνύμιο «Φλεσσαίο» που μ' αυτό απαθανατίστηκε ο Γρηγόριος, δεν είναι σαφές. Ίσως από παραφθορά της λέξεως «Εφρυσίους», της ομώνυμης επιστολής του Αποστόλου Παύλου προς τους Εφρυσίους, που στην εκκλησία του χωριού του διαβάζονταν Εφλεσίους.

Από μικρός έδειξε ζωηρόδα και φιλομάθεια. Η τόλμη, το πείσμα και η ανυπακοή του δεν είχαν όρια. Αεικίνητος, γκρινιάρης και ανικανοποίητος πάντα, δεν έβρισκε ησυχία πουθενά. Έκανε όποια αποκοτιά του ερχόταν στο μυαλό, χωρίς να λογαριάζει τίποτε και κανέναν. Ο πρώτος του δάσκαλος στα γράμματα ήταν κάποιος ταπεινός καλόγερος του χωριού του. Το τι τράβηξε αυτός ο άνθρωπος από το μαθητή του, δεν περιγράφεται. Διέβλεψε όμως ότι θα γίνει μεγάλος και «θα βάζει δέκα γραμματιζούμενους μπροστά και θα τους πηγαίνει σαν πρόβατα όπου θέλει». Αργότερα, σε ηλικία 20 ετών, ένας εξάδελφος του πατέρα του με το όνομα Παναγιώτης που ήταν πρόκριτος της επαρχίας, τον έστειλε μαζί με τα δικά του παιδιά και μαθήτευσαν στο καλύτερο τότε διδασκάλιο, του Μοριά, στη Δημητσάνα. Την ονομαστή αυτή σχολή ο νεαρός Δικαίος δεν την τελείωσε ποτέ. Όμως, έστω και ανόρεχτα, έμαθε πολλά. Οι σπουδαίοι δάσκαλοι, το αυστηρό σύστημα, μα περισσότερο η έμφυτη εξυπνάδα του, τον βοήθησαν να πάρει μια ικανοποιητική μόρφωση. Φεύγο-

ντας από τη σχολή γύρισε στην Πολιανή και αποφάσισε να γίνει καλόγερος. Κατά τον ιστορικό Δημήτριο Φωτιάδη «διάλεξε τον πιο αντίθετο στο χαρακτήρα του δρόμο». Όμως κατά το βιογράφο του Φωτάκο έγινε μοναχός «ίνα βοηθήσει εις στην ελευθερίαν της πατρίδος του» και επειδή είχε «κλίσιν και έρωτα πολύν για το μοναχικόν σχήμα». Ό,τι τελικά κι αν ήταν αυτό που έσπρωξε το νεαρό Δικαίο στη μοναχική ζωή, το γεγονός είναι ότι ντύθηκε στα ράσα. Χειροτονήθηκε διάκονος το 1816, σε ηλικία 29 ετών, στο μοναστήρι «Παναγίτσα της Βελανιδιάς» κοντά στην Καλαμάτα. Από τότε, σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες, ονομάστηκε Γρηγόριος Δικαίος - Φλέσσας. Ο λαός όμως τον αποκαλούσε μονολεκτικά Παπαφλέσσα και μ' αυτό το όνομα πέρασε στην ιστορία.

Μπορεί να έγινε μοναχός ο Παπαφλέσσας, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έγινε και ιδανικός καλόγερος. Γρήγορα ήρθε σε φιλονικία με τον Επίσκοπο της Μονεμβασιάς και γι' αυτό κατέφυγε στο μοναστήρι της Ρεκίτσας, στα σύνορα των επαρχιών Μυστρά και Λεονταρίου. Μα ούτε εκεί μπόρεσε να σταθεί πολύ. Το 1817 με τέχνασμά του οι Τούρκοι Κατήδες των δύο επαρχιών επιδικάσαν υπέρ του μοναστηριού της Ρεκίτσας, όχι μόνο τα κτήματα που είχε αρπάξει απ' αυτό με τη βία ο Αγάς της περιοχής Χουσεϊν, αλλά και κτήματα του ίδιου του Αγά. Ο Τούρκος αυτός πλέον περίμενε την ευκαιρία να εκδικηθεί τον Παπαφλέσσα. Την ευκαιρία αυτή του την έδωσε ο ίδιος, με την ακατάστατη ζωή του και την απρόσεκτη συμπεριφορά του. Μαθεύτηκε ότι ένα προξενικό χάλασε, επειδή η κοπέλα ξελογιόστηκε από τον Παπαφλέσσα. Τώρα η κατακραυγή ενάντια στον παράξενο αυτό ρασοφόρο ξεσηκώνεται απ' όλες τις μεριές. Οι Τούρκοι Αγάδες και οι Έλληνες Προεστοί συμφωνούν να ζητήσουν από τον Πασά της Τριπολιτσάς να τον τιμωρήσει.

Ο Πασάς διατάζει δώδεκα στρατιώτες του να συλλάβουν τον Παπαφλέσσα. Εκείνος όμως μυρίζεται τον κίνδυνο και ειδοποιεί τ' αδελφια του να έρθουν για βο-

ήθεια. Έρχονται και ταμπουρώνονται σ' ένα ασβεστοκάμινο ανάμεσα Αγριλίου και Γαρδικίου. Με τουφεκίες κρατούν μακριά τους Τούρκους στρατιώτες που φτάνουν και ο Παπαφλέσσας βρίσκει την ευκαιρία να φύγει και ν' ανεβεί στην κορυφή ενός λόφου, απ' όπου ακούγεται η βροντερή φωνή του: «Βρε κερατάδες Τούρκοι να πάτε πίσω στον αφέντη σας τον κερατά να του ειπείτε, ότι εγώ φεύγω για τη Πόλη, και δεν θα γυρίσω πίσω απλός καλόγερος. Ή δεσπότης θα έρθω ή πασάς!»¹.

Στη Ζάκυνθο

Ο Γρηγόριος δεν πήγε, όμως κατ' ευθείαν για την Κωνσταντινούπολη, αλλά τράβηξε για τη Ζάκυνθο, τη Φραγκιά, καθώς ονόμαζαν οι Μωραΐτες τα Επτάνησα. Εκεί γνωρίστηκε με τον Κολοκοτρώνη. Απογοητεύτηκε όμως όταν είδε ένα συννηθισμένο μεσόκοπο άνδρα και αναρωτήθηκε πώς ήταν δυνατόν αυτός ο ήσυχος οικογενειάρχης να είχε ξεσηκώσει τόσους θρύλους γύρω από το όνομά του.

Στη Ζάκυνθο, στο Φιόρο του Λεβάντε, τον έπιασε μια αλλόκοτη μανία να μάθει. Και τι δεν άκουγε. Για τη Γαλλική Επανάσταση, για διακηρύξεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, για ελευθερία λαών, για πολιτική, για ιστορία και για ένα σωρό πρωτόγνωρα και θαυμαστά γι' αυτόν πράγματα. Εκείνο όμως που τον έκανε να ανατριχιάζει σύγκορμος, ήταν κάτι που έπιασε τότε τότε το αυτί του να λέγεται χαμηλόφωνα. Κάτι για ξεσηκωμό, για διώξιμο των Τούρκων, για ελευθερία. Πήγαινε να του σαλέψει ο νους. Στη Ζάκυνθο η ζωή του Παπαφλέσσα σηματοδεύτηκε από αιώνιες διδασκαλίες για την αξία της ζωής και την τιμή της ελευθερίας του ανθρώπου.

Στην Κωνσταντινούπολη και στις Ηγεμονίες

Από τη Ζάκυνθο ο Παπαφλέσσας, περνώντας από διάφορους τόπους, έφτασε στην Κωνσταντινούπολη το 1817. Παρουσιάστηκε στο Πατριαρχείο, αλλά δεν τον άφησαν να δει τον Πατριάρχη. Κατάφερε όμως να δει το συμπατριώτη του Μητροπολίτη Δέρκων, άνθρωπο σπουδαίο, με κύρος και μεγάλη επιρροή στον Πατριάρχη. Αυτός τον παρουσίασε στον αρχηγό της Ορθοδοξίας. Ο Πατριάρχης ενθουσιάστηκε και τον βοήθησε να αναδειχθεί. Σε λίγες ημέρες τον κάλεσε και τον χειροτόνησε αρχιμανδρότη. Από εκείνη την ημέρα ο Παπαφλέσσας μπαίνει στο Πατριαρχείο ο να ήταν στο σπίτι του. Είχε πια ανεβεί στο πρώτο σκαλί της εξουσίας που αποζητούσε. Στο δεύτερο, που θα τον οδηγούσε στο δεσποτικό θρόνο, ήταν βέβαιο ότι θ' ανέβαινε πολύ σύντομα. Ήταν καθαρά θέμα χρόνου.

Ο Θεός και η ιστορία τον προόριζαν όμως για άλλα πράγματα. Αντί δεσπότης, γίνεται ο μπουρλοτιέρης του Μοριά. Γνωρίζεται με τον Αναγνωσταρά, σημαντικό Φιλικό και κλεφταρματολό και τον κατηχεί στη Φιλική Εταιρεία σε ηλικία 32 ετών, στις 21 Ιουνίου 1818. Από τότε αφήνει τα κληρικά και παραδίνεται ψυχή και σώμα στον ιερό Αγώνα της Φιλικής Εταιρείας. Χύνεται σίφουνας στον προπαρασκευαστικό, για τον ξεσηκωμό, Αγώνα. Οι Φιλικοί, επειδή ήταν έξυπνος και ενεργητικός, τον στέλνουν άμεσα στις Ηγεμονίες, όπου δείχνει ιδιαίτερες ικανότητες κατηχητή και οργανωτή και λαμβάνει φήμη ικανού αδελφού και δραστήριου αποστόλου. Πηγαίνει στο Ισμαήλ, στο Γαλάτσι, στο Ιάσιο, στο Βουκουρέστι. Με το Ευαγγέλιο διπλωμένο σ' ένα πετραχήλι και με τον αέρα του πατριαρχικού έξαρχου, τρέχει σαν δαιμονισμένος. Χρησιμοποιεί τα

¹ Φωτάκου: *Βίος του Παπαφλέσσα*, Εκδόσεις Βεργίνα, Αθήνα 2001, σελ. 12.

σουστατικάγράμματα, έρχεται σε επαφή με εξέχοντα πρόσωπα, πιάνει φιλίες και λέει φανερά το σκοπό του. Κατηχεί, δημιουργεί πυρήνες, αναθέτει καθήκοντα και οργανώνει συγκεντρώσεις σε σπίτια, όπου μιλάει για την Επανάσταση. Εντυπωσιάζει, ενθαρρύνει, πείθει, ξεσηκώνει. Μπροστά στα μάτια των Τούρκων γυρίζει ασταμάτητος, από σπίτι σε σπίτι, μώνοντας νέα πρόσωπα στη Φιλική Εταιρεία και μαζεύει χρήματα για τον Αγώνα. Για τις δραστηριότητές του στις Ηγεμονίες φυλακίζεται από τους Τούρκους, αλλά με τη μεσολάβηση Φιλικών αποφυλακίζεται και γεμάτος δόξα και φήμη επιστρέφει στην Πόλη.

Ο όρκος των Φιλικών

Τολμηρός και φιλόδοξος καθώς είναι, αναγκάζει τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, πρωτεργάτη και οργανωτή της Φιλικής Εταιρείας να του αποκαλύψει την Αρχή και να τον δεχθεί και τον ίδιο, ισότιμο σ' αυτή. Γράφει ο Φωτάκος: «Εφύλαξε τον καιρόν και εύρε τον ειρημένον Π. Αναγνωστόπουλον εις την οικίαν του μοναχόν. Μπαίνει μέσα, αρπάζει το κλειδί και κλειδώνει την πόρτα. Ο Αναγνωστόπουλος τα χάνει.

- Κάτσε, αδελφέ και συναπόστολε, να εξηγηθούμε για τα μυστήρια της Εταιρείας. Ο Αναγνωστόπουλος θέλοντας μη θέλοντας κάθησε.

- Είμαι σίγουρος πώς εσύ γνωρίζεις την Αρχή.

Ο όρκος των Φιλικών.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

χή. Ο Αναγνωστόπουλος γυρεύει ν' αρνηθεί.

- Δε με ξεγελάς εμένα, σε βλέπω να φέρονεσαι να είσαι Αρχή. Επιθυμώ λοιπόν κι εγώ να τη μάθω και να γίνω Αρχή. Θέλω να 'μαι όχι ο τελευταίος, μ' από τους πρώτους καθώς εσύ! Αν δε μου μολογήσεις ποια είναι η Αρχή, σε σφάζω! Κι έπειτα ξέρεις τι κάνω; Πηγαίνω στο σουλτάνο και του τα λέω όλα. Έτσι όχι μονάχα χάνεις τη ζωή σου, μα γίνεσαι κι εσύ προδότης, μα και θα σταθείς αιτία του κακού, όπως δε στέργεις να με κάνεις κι εμένα Αρχή»².

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο Αναγνωστόπουλος του τα φανέρωσε όλα. Έτσι ο Παπαφλέσσας στάθηκε ο μόνος που μπήκε στην Αρχή με το «έτσι θέλω» και έγινε μέλος της με τα σημεία Α.Μ. και το ψευδώνυμο Αρμόδιος.

Στο Ισραήλ

Το Σεπτέμβριο του 1820 η αρχηγία της Επανάστασης δόθηκε στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, έναν άνθρωπο που εκτιμά και

² Φωτάκου: Βίος του Παπαφλέσσα, σελ. 14.

συμπαθεί ιδιαίτερος ο Παπαφλέσσας. Ο Υψηλάντης τον προσκαλεί στο Ισμαήλ της Βεσσαραβίας, στα ρωσοτουρκικά σύνορα, να συναντηθούν και η πρόσκληση αυτή του δίνει απεριόριστη χαρά και ταραχή. Διαισθάνεται πως ήρθε η μεγάλη ώρα να παίξει το μεγάλο του χαρτί. Να πείσει δηλαδή τον αρχηγό να κηρύξει την επανάσταση στο Μοριά.

Τον Οκτώβριο του 1820 φτάνει στο Ισμαήλ. Η αρχή είναι καλή. Ο Υψηλάντης τον βλέπει με καλό μάτι. Το καταλαβαίνει και παίρνει κουράγιο για τον αγώνα που θα δώσει στα συμβούλια που θα γίνουν. Και θα γίνουν πολλά, μεταξύ 5 και 7 Οκτωβρίου, στο «λοιμοκαθατήριο» της πόλης. Στα συμβούλια του «λοιμοκαθατηρίου» πήραν μέρος, εκτός από τον Υψηλάντη και το γραμματέα του Φιλικό και θεατρικό συγγραφέα Γεώργιο Λασσάνη, οι Ξάνθος και Περραιβός από το Βουκουρέστι, ο Παπαφλέσσας από την Κωνσταντινούπολη, ο απόστολος της Φιλικής Εταιρείας Δημήτριος Ύπατρος, ο διοικητής του μικρού ρωσικού στολίσκου του Δούναβη, Παπαδόπουλος Κορφινός, ο Δημήτριος Θέμελης μελλοντικός απόστολος της Εταιρείας στα νησιά του Αιγαίου, ο Διονύσιος Ευμορφόπουλος, ο Πέτρος Μαρκέζης και πολλοί άλλοι.

Τα συμβούλια του «λοιμοκαθατηρίου» δεν ήταν συνέδριο της Φιλικής Εταιρείας, αλλά συγκεντρώσεις στελεχών για να συζητήσουν με το Γενικό Επίτροπο την περαιτέρω πορεία και δράση. Δύο ήταν τα κύρια θέματα που τους έκαμαν:

1. Αν ο Υψηλάντης θα κατέβαινε στη Μάνη ή αν θα άρχιζε την Επανάσταση ο ίδιος από τη Μολδοβλαχία.

2. Αν η Επανάσταση έπρεπε να κηρυχτεί πιο γρήγορα ή αργότερα. Στο πρώτο ζήτημα συμφώνησαν, πως ο Υψηλάντης έπρεπε να κατεβεί στη Μάνη για ν' αρχίσει από το Μοριά την Επανάσταση. Στο δεύτερο, για το χρόνο της έναρξής της, οι γνώμες διχάστηκαν. Τις δύο αντίθετες αυτές θέσεις τις υποστήριξαν ξεχωριστά ο Παπαφλέσσας και ο Περραιβός.

Ο Παπαφλέσσας παρουσίασε αναφορά με πολλές υπογραφές Πελοποννησίων που παρουσίαζε πολύ ρόδινα τα πράγματα στο Μοριά. Ότι όλα ήταν έτοιμα, στρατός, όπλα, πολεμοφόδια και τροφές και δεν έλειπε παρά η παρουσία του Υψηλάντη ή σχετική διαταγή του για να κινηθούν. Ο Περραιβός αντέκρουσε τα όσα υποστήριξε ο Παπαφλέσσας, ως υπερβολικά και φανταστικά. Τελικά επικράτησε η γνώμη πως η Επανάσταση έπρεπε να αρχίσει, όσο πιο γρήγορα γινόταν από το Μοριά, γιατί αυτό προτιμούσε και ο Υψηλάντης, επειδή δεν ήθελε να εκθέσει τη Ρωσία, αρχίζοντας την Επανάσταση από γειτονικές της περιοχές. Δυστυχώς όμως η απόφαση εκείνη δεν εφαρμόστηκε, όταν ήρθε η ώρα, γιατί άλλες σκέψεις παρασύρουν τον Υψηλάντη να αρχίσει από τις Ηγεμονίες.

Ανάμεσα στις αποφάσεις που πήραν ήταν και αυτή: Να κατέβει ο Παπαφλέσσας στο Μοριά για να κηρύξει την Επανάσταση, αφού πρώτα θα πέρανε από την Ύδρα και τις Σπέτσες.

Στο Μοριά

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1820, ο Παπαφλέσσας εφοδιασμένος με επιστολή του Υψηλάντη προς τους Μωραΐτες που τον ορίζει εκπρόσωπό του και με 90.000 γρόσια για έξοδα του Αγώνα φεύγει για το Μοριά, σαν έξαρχος τάχα του Πατριαρχη, μα στην πραγματικότητα πρόδρομος του Υψηλάντη.

Φτάνει στη Μυτιλήνη και ύστερα συνεχίζει και πιάνει απέναντι στο Αϊβαλί. Συναντιέται με τους εκεί Φιλικούς, τους μιλά για την αποστολή του και τους ζητάει να τον εφοδιάσουν με πολεμοφόδια. Μάλιστα τους συγκίνησε τόσο πολύ με τα φλογερά κηρύγματά του, ώστε μαζεύτηκαν χρήματα και φορτώθηκε ολόκληρο καράβι με μπαρουτόβολα για τον Αγώνα. Από το Αϊβαλί φτάνει στις 20 Δεκεμβρίου του 1820 στο ονομαστό λιμάνι της Ύδρας και στη συνέχεια στις Σπέτσες. Εκεί ήρθε σ' επαφή με τους

Προεστούς και Φιλικούς των νησιών, αλλά συνάντησε τους διαταγμούς και την άρνησή τους να λάβουν μέρος στον αγώνα.

Οι Προεστοί και Δεσποτάδες του Μοριά, όταν έμαθαν ότι έφτασε ο Παπαφλέσσας στα νησιά θορυβήθηκαν και με απεσταλμένο τους του διεμήνυσαν να μη βγει στο Μοριά και μωριστούν οι Τούρκοι τον ερχομό του και τους σκοπούς του, οπότε θα κινδύνευαν όλα.

Οι Τούρκοι είχαν πληροφορίες σχετικά με τις ετοιμασίες των ραγιαδών για ξεσηκωμούς. Με ανοικτά μάτια και αυτιά παρακολουθούσαν κάθε ύποπτη κίνηση, έτοιμοι να επέμβουν. Αλλά και οι Μωραΐτες από τη μεριά τους γνωρίζοντας ότι οι Τούρκοι ήταν υποψιασμένοι, είχαν κι αυτοί πάρει τα μέτρα τους και γίνονταν όλο και πιο προσεκτικοί. Έτσι, η ησυχία που φαινόταν να επικρατεί, ήταν εντελώς απατηλή, αφού από στιγμή σε στιγμή κινδύνευε να τιναχτεί στον αέρα, ακόμη κι από ένα ασήμαντο γεγονός. Και να που ξαφνικά, πέφτει σαν μπόμπα το νέο ότι ο Παπαφλέσσας κατεβαίνει να κηρύξει την επανάσταση. Την ψεύτικη ησυχία που με πολύ κόπο αγωνίζονταν να κρατήσουν και που κρεμόταν κυριολεκτικά από μια κλωστή, ερχόταν τώρα αυτός ο κοσμοχαλαστής να την ταράξει βίαια και να ανάψει φωτιές. «Πρέπει να φονευθεί αυτός ο άνθρωπος, διότι ανακάτωσε την Πελοπόννησον, και ότι γράφουν Τούρκοι και Χριστιανοί δι' αυτόν, ότι θα χαθώμεν εξ αιτίας του εδώ που μας εφορτώθη»³. Να λοιπόν ποια είναι η κατάσταση που θα αντιμετωπίσει στο Μοριά ο Παπαφλέσσας. Έχει να πολεμήσει όχι μόνο τους Τούρκους, αλλά και τους Προεστούς που φοβούνταν μήπως χάσουν την ησυχία και τα προνόμιά τους.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1821 αφηφώντας τις απειλές των Προεστών, αποβιβάζεται στο Ναύπλιο και με τη συνοδεία του αδελφού του Νικήτα και μερικών πιστών οπλοφόρων καταφεύγει στη Μητρόπολη

του Άργους, ως έξαρχος του Πατριαρχείου. Από το Άργος, εν μέσω πολλών περιπετειών και επεισοδίων, αρματωμένος και φρουρούμενος, από τον αδελφό του και τους φίλους του, φτάνει στη Βοστίτσα, το σημερινό Αίγιο, όπου με γράμμα του ήταν μαζεμένοι σε σύσκεψη μερικοί Προύχοντες και Δεσποτάδες για να τον ακούσουν και να του θέσουν τα δικά τους ερωτήματα. Η συνάντηση ορίστηκε να γίνει στο αρχοντικό του Ανδρέα Λόντου στις 26 Ιανουαρίου 1821.

Η σύσκεψη της Βοστίτσας

Στη σύσκεψη της Βοστίτσας ο Παπαφλέσσας, μόνος του, λέγοντας αλήθειες και ψέματα, αντιμετώπισε τους Ασημάκη Ζαΐμη, Ανδρέα Ζαΐμη, Σωτήρη Χαρολάμπη, Ασημάκη Φωτήλα, Πανάγο Δεληγιάννη, Ανδρέα Λόντο, Σωτήρη Θεοχαρόπουλο, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, τον Κερνίκης Προκόπιο, τον Χριστιανουπόλεως Γερμανό και τον Πρωτοσύγκελλο Φραντζή, τρανούς Προεστούς και Δεσποτάδες που δεν ήθελαν την Επανάσταση ή ζητούσαν αναβολές. Στη σύσκεψη αυτή ο Παπαφλέσσας έκανε γνωστό στους Προεστούς και στους κληρικούς το σκοπό που τον έφερε στην Πελοπόννησο και για να τον πιστέψουν τους έδειξε τα επίσημα χαρτιά που είχε μαζί του με υπογραφή του Αλεξάνδρου Υψηλάντη.

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός και οι άλλοι Προεστοί τάχθηκαν εναντίον της Επανάστασης και στα γεμάτα πάθος λόγια του Παπαφλέσσα για την ελευθερία της πατρίδας απάντησαν με ειρωνείες και βρισιές. Ο Παπαφλέσσας για να εξουδετερώσει τους φόβους τους αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει παραπειστικά, ακόμη και εκβιαστικά μέσα, παρουσιάζοντας στους συνομιλητές του την επανάσταση σαν ένα καλά προετοιμασμένο και αναπόφευκτο γεγονός.

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός με υψωμέ-

³ Φωτάκου: *Βίος του Παπαφλέσσα*, σελ. 28.

νη φωνή επέμενε να ρωτάει τον Παπαφλέσσα: «Ποιός θ' αρχηγέψει στο Μοριά; Και τα παθήματα του '97; Ξέρει ο Ρωμίος να πιάσει ντουφέκι; Οι ξένες δυνάμεις συμφωνάνε;». Ο Παπαφλέσσας δεν μπορούσε ν' απαντήσει ανοιχτά στον Παλαιών Πατρών Γερμανό και στους Προεστούς, γιατί η ίδια η Φιλική Εταιρία δεν τους είχε απόλυτα εμπιστοσύνη. Ωστόσο, απαντώντας στις ερωτήσεις αυτές ανάμεσα σε άλλα είπε: «Όποτε θα μάθουμε να κολυμπάμε πριν μπούμε στο νερό; Αν δεν πιάσουμε τ' άρματα στα χέρια μας, πώς θα τα μάθουμε; Αν δεν πολεμήσουμε κάμποσες φορές, πού θα μάθουμε να πολεμάμε: Στο σχολειό; Καπεταναίους και στρατηγούς μονάχα οι μάχες γεννάνε. Ποιοί, εξόν από μάς, θα φτιάξουνε το στρατό μας; Πέστε λοιπόν καθαρά πώς δεν την θέλετε την Επανάσταση»⁴.

Παρ' όλα αυτά οι συνομιλητές του Παπαφλέσσα δεν έπαψαν να ειρωνεύονται και να μιλούν για επικείμενες καταστροφές του έθνους, αν άναβαν τη Επανάσταση. «Αγαπητοί μου, λέει σε μια στιγμή ο Ζαΐμης, όσα αράδιασε ο αρχιμανδριτής Δικαίος, είναι άστατα και απελπισμένα. Αν βασισοτούμε στα λόγια του, παίρνουμε το Έθνος στο λάιμό μας. Είναι κανένας που να μην κατάλαβε τα ψέματά του, τις μύγες και τα φούμαρα που ήρθε να μας γιομίσει;»⁵ Ο Παπαφλέσσας συγκρατώντας γι' άλλη μια φορά το θυμό του, προσπαθεί με σοβαρά επιχειρήματα να πείσει τους συνομιλητές του.

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, όμως, τον διακόπτει λέγοντας: «Άφησε στην άκρη τα λόγια τα παχιά. Είσαι διεφθαρμένος, ληστής και απατεώνας»⁵.

Η γροθιά του Παπαφλέσσα βροντάει τώρα δυνατά πάνω στο τραπέζι που βρίσκεται μπροστά του, τα γέλια των συνομιλητών του σταματούν απότομα κι εκείνος φωνάζει: «Θ' αφήσω στην άκρη τις βρισιές σας. Χτύπη-

σαν πάνω στους τοίχους του πλούσιου οντά και γυρίσανε πάλι σε σας, είναι δικές σας. Μη σας περάσει όμως απ' το νου πώς δεν καταλαβαίνω πούθε ξεκινάνε τα φερσίματά σας. Τρέμετε για τα τομάρια σας, και για την καλοπέρασή σας, όχι για το Έθνος. Φοβόσαστε μη χάσετε το χουζούρι σας, τις τούρκικες πλάτες. Αν λογαριάσει το Έθνος τα κουτοπόνηρα ρωτήματα που αραδιάσατε αιώνια ραγιαδες θα 'ναι. Κατάρα στα κεφάλια σας. Ο κοσμάκης θα μάθει τούτα τα φερσίματά σας, αφήνω που σας ξέρει απ' την καλή, γιατί του 'χετε του λόγου σας αργάσει το τομάρι του, πιο πολύ κι από τους Τούρκους. Τιμπούρια και βδέλλες!»⁵

Ο Παπαφλέσσας, θυμωμένος πάντα, τους είπε ακόμα πως δεν είναι παρά φοβητσιάρηδες, πως δεν βλέπουν πόσο γενναίος είναι ο απλός λαός, πως τα θέλουν όλα δικά τους, αλλά πως φοβούνται ν' αναλάβουν αυτές τις ευθύνες, γιατί τρέμουν για τα τομάρια τους και τελείωσε φωνάζοντάς τους δυνατά: «Όσο για μένα, οι εντολές που πήρα είναι ιερές! Θα κάμω αυτό που μου ορίσανε, το θέλετε ή δεν το θέλετε. Χιλιάδες είναι μπασμένοι στη Φιλική Εταιρία, φτάνουν. Με μιας αρματώνω χίλια παλικάρια και το βροντάω κι όποιον βρουν οι Τούρκοι ξαρμάτωτο, ας κόψει το σβέγκρο του»⁶.

Σε μια από τις συσκέψεις αυτές ο Προεστός Σωτήρης Χαρολάμπης, χωρίς να καταλάβει, φανέρωσε τις βαθύτερες ανησυχίες και σκέψεις των Προεστών, λέγοντας πως αν κάνουν τελικά την Επανάσταση και πετύχουν το σκοπό τους, δηλαδή την απελευθέρωση της πατρίδας, τότε αυτοί οι Έλληνες, αφού σκοτώσουν τους Τούρκους ποιόν θα έχουν μετά αρχηγό; Πρόσθεσε ότι οι οπλισμένοι ραγιαδες, δε θ' ακούνε τους Προεστούς, ούτε θα τους σέβονται, και δει-

⁴ Νίκου Μόσχου: *Καρατζάς ο αγνοημένος – Πατρών Γερμανός ο τιμημένος*, σελ. 166.

⁵ Νίκου Μόσχου: *Καρατζάς ο αγνοημένος – Πατρών Γερμανός ο τιμημένος*, σελ. 167.

⁶ Νίκου Μόσχου: *Καρατζάς ο αγνοημένος – Πατρών Γερμανός ο τιμημένος*, σελ. 167.

χνοντας τον αδελφό του Παπαφλέσσα που κάθονταν πιο εκεί, ολοκλήρωσε λέγοντας πως τότε θα πέσουν σε χέρια ανθρώπου σαν τον Νικητή, που μέχρι χθες δεν ήξεραν να πιάσουν ούτε το πιρούνι για να φάνε».

Ο Παπαφλέσσας, όμως, αδιαφορώντας για τις ειρωνείες που άκουγε, ψύχραιμος και ατάραχος τους δήλωσε πως, είτε το θέλουν, είτε δεν το θέλουν εκείνοι, αυτός θα κάνει το χρέος του, δηλαδή θα κηρύξει την Επανάσταση για την απελευθέρωση της πατρίδας από τον τούρκικο ζυγό. Πράγμα που έγινε λίγες μέρες αργότερα.

Στα Λαγκάδια με τον Κανέλλο Δεληγιάννη

Έτσι φεύγει από τη Βοστίτσα για τη Νότια Πελοπόννησο. Στο δρόμο ξεσήκωνε τους πάντες με τα φλογερά του λόγια. Στα Καλάβρυτα, ανάμεσα στους Φιλικούς του τόπου, γνώρισε το Νικόλαο Σολιώτη, ένθερμο οπαδό των απόψεών του, που πρώτος, στην κυρίως Ελλάδα στις 16 Μαρτίου 1821, στη θέση Πόρτες, κοντά στο χωριό Αγρίδι χτύπησε τους Τούρκους. Φτάνει στα Λαγκάδια της Αρκαδίας και συναντά τους Δεληγιανναίους με την κρυφή ελπίδα να τους πείσει ν' αρχίσουν την Επανάσταση. Μα και εκεί τον καρτερά η ίδια η απογοήτευση. Ο Κανέλλος Δεληγιάννης γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτή τη συνάντηση «Είπομεν στον Παπαφλέσσα ότι ημείς με τους εδικούς σου λόγους και με του Υψηλάντη τα ονειροπολήματα, και με τας ξηράς και ανυπάρκτους υποσχέσεις δεν είμεθα ανόητοι, μήτε απελπισμένοι να καταστρέψωμεν την πατρίδα μας... και αν αποφασίσωμεν να κάμωμεν την Επανάστασιν θα σκεφθώμεν σοβαρώς και θα την κάμωμεν ημείς, χωρίς τας εδικάς σας ανύπαρκτους υποσχέσεις, και σε συμβουλεύομεν να υπάγεις εις έν απόκεντρο μοναστήρι να ησυχάσεις κρυμ-

Κανέλλος Δεληγιάννης
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

μένος δια να μη σε μάθουν οι Τούρκοι και σε συλλάβουν... Αλλά μήτε πάλιν περιμένωμεν από εσάς, όπου δεν έχετε έν δένδρον να σας κρεμάσουν, να μας οδηγήσετε, επειδή και ημείς έχομεν πολυμελείς οικογενείας, πλούτη, μεγάλας ιδιοκτησίας και πάσαν ευδαιμονίαν και δεν αποφασίζομεν να κρεμάσωμεν την τύχην της πατρίδος, των οικογενειών και συγγενών μας με απερισκεψίαν εις τας εδικάς σας παραφοράς και ανοησίας»⁷. Τέλος περνώντας από τη Δημητσάνα κατέβηκε στον κάμπο της Καρύταινας και πήγε στην Πολιανή, την ιδιαίτερη πατρίδα του, όπου παρουσιάστηκε, σαν έξαρχος του Πατριαρχείου. Για να ρίξει στάχτη στα μάτια των Τούρκων προφασίστηκε ότι θα κτίσει σχολείο. Από την Πολιανή, όμως αλληλογραφούσε με διάφορους Φιλικούς και ενεργούσε για την Επανάσταση. Αφή-

⁷ Κ. Δεληγιάννη: *Απομνημονεύματα*, σελ. 112.

νοντας τους κτίστες να κτίζουν το σχολείο στην Πολιανή, φεύγει για το Αγρίδι, όπου είχε κρυφτεί πριν από χρόνια, όταν τον πρωτοκυνήγησαν, το Μάρτιο του 1821.

Η απελευθέρωση της Καλαμάτας

Την περίοδο που ο Παπαφλέσσας βρισκόταν στο Αγρίδι φτάνει στον Αρμυρό της Μάνης και το πλοίο με τα μπαρουτόβολα, που έστελναν οι Αϊβαλιώτες για τον Αγώνα. Αμέσως από το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία της Καλαμάτας, όπου ήταν με τον Αναγνωσταρά και τον αδελφό του Νικήτα, στέλνει ανθρώπους του να παραλάβουν το φορτίο. Αυτοί φόρτωσαν τα βαρέλια με το πολύτιμο φορτίο σε μουλάρια και το μετέφεραν στα βουνά, λέγοντας στους Τούρκους ότι είναι αλάτι για αλάτισμα των ελαιών. Μάλιστα συνέβη και το εξής περιστατικό. Καθώς περνούσε η συνοδεία με τα πολεμοφόδια έξω από την Καλαμάτα για να πάει στο Μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, στάθηκε σε κάποιο πηγάδι να ποτίσουν τα φορτωμένα ζωντανά. Ξεφεύγει απ' αυτά ένα βαρελάκι και πέφτοντας σπάζει και χύνεται το μπαρούτι. Σε λίγο φτάνει στο πηγάδι ο ιπποκόμος του Σουλεϊμάν Αγά, Βοεβόδα της Καλαμάτας, να ποτίσει το άλογο του αφεντικού του. Βλέπει το μπαρούτι, τρέχει στον Αγά και του φανερώνει τί είδε. Ο Βοεβόδας βγαίνει στο παράθυρο και αντικρίζει το καρβάνι να σκαρφαλώνει το βουνό, κατά το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία. Ρωτάει τους Προεστούς να του πουν τί είναι αυτά που βλέπει. Αυτοί του απαντούν ότι είναι χωριάτες που κουβαλάνε λάδι και είναι αρματωμένοι, γιατί φοβούνται τους κλέφτες. Το γεγονός αυτό έβαλε σε «πονηρές» σκέψεις τον Αγά που διέταξε να συλλάβουν πολλούς Προεστούς και να τους κλείσουν στη φυλακή. Αυτό ερέθισε τους συλληφθέντες

και ιδιαίτερος το λαό. Πολλοί οπλίστηκαν αμέσως και συγκεντρώθηκαν σε διάφορες θέσεις. Φοβισμένος ο Βοεβόδας για τη δική του ασφάλεια και της πόλης κάλεσε στις 19 Μαρτίου σε βοήθεια τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ως δύναμη του Σουλτάνου που έστειλε αμέσως στη Καλαμάτα 150 Μανιάτες, με το γιο του Ηλία. Αυτός, ως πιστός δήθεν προστάτης, κατέλαβε αμέσως τις πιο επίκαιρες θέσεις της πόλης. Ο Αγάς βλέποντας από στιγμή σε στιγμή να αυξάνει ο αριθμός του οπλισμένου λαού και μη θεωρώντας ικανή και αρκετή την δύναμη των 150 ανδρών Μανιατών παρακαλεί να έρθει αμέσως ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης με περισσότερους άντρες. Την επόμενη, πράγματι, μήκη στην Καλαμάτα και αυτός με δύο χιλιάδες. Τότε έπεσε το προσωπίο. Ο Πετρόμπεης είπε ότι οι οπλισθέντες δεν είναι ληστές, αλλά Έλληνες που διεκδικούν τα απαραύγραπτα δικαιώματά τους και πρότεινε στο Βοεβόδα να παραδοθούν, προς αποφυγή αιματοχυσίας, ο Διοικητής και οι υπόλοιποι Τούρκοι βλέποντας ότι δε μπορούν να αντισταθούν παραδόθηκαν. Στις 23 Μαρτίου 1821 η Καλαμάτα ελευθερώθηκε.

Στις 5 Απριλίου 1821 εψάλη η πρώτη δοξολογία για την επιτυχία των ελληνικών όπλων από 24 αρχιερείς, στην Καλαμάτα. Εκεί παραβρέθηκαν 5000 οπλισμένοι Χριστιανοί. Στη συνέχεια, οι προεστοί της Μάνης έκαναν συμβούλιο για να ορίσουν την περαιτέρω πορεία του Αγώνα. Τις αποφάσεις γνωστοποίησαν και στους οπλαρχηγούς Κολοκοτρώνη, Αναγνωσταρά και Νικήταρά. «Ο δε Δικαίος, λέγει ο Πουκεβίλ, υπενθυμίζων εις τους Έλληνας τι οφείλουσιν εις τον Θεόν και την πατρίδα, εξόρκιζεν αυτούς να νικήσωσιν ή να αποθάνωσιν υπό την σημαίαν του Χριστού. Μόλις αποπερατώσας τους εξορκισμούς τούτους και ευλογήσας τους Χριστιανούς ετέθη επί κεφαλής αυτών κι εβάδιζε κατά των εχθρών, ψάλλων το «δεύτε παιδιάς των Ελλήνων»⁸.

⁸ Αναστάσιος Γούδας: *Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας*, Εκδόσεις Βεργίνα, Αθήνα σελ. 76.

Από την Καλαμάτα ο Παπαφλέσσας, ντυμένος με φουσανέλα και περικεφαλαία, έχοντας για σημαιοφόρο του τον Παπατούρτα, βάδισε μαζί με τον Κολοκοτρώνη για την Αρκαδία. Για τον Παπαφλέσσα αρχίζει ένα καινούργιο στάδιο, το πολεμικό. Σ' αυτό δε χρειάζοταν μονάχα παλικάριά μα και τέχνη, στρατιωτικές γνώσεις και πείρα. Ο Παπαφλέσσας δεν τα είχε αυτά, γιατί δεν ήταν στρατιωτικός. Ανακατευόταν όμως σ' όλα με τόλμη. Θεωρώντας τον εαυτό του αντιπρόσωπο του Υψηλάντη, μοίραζε πόστα και διπλώματα. Με προτροπές του ο Γ. Χελιώτης έκαψε το παλάτι του Κιαμήμπεη στην Κόρινθο για να εκθέσει τον πληθυσμό της επαρχίας και ν' αποκλείσει κάθε σκέψη για υποχώρηση και συμβιβασμό με τους Τούρκους. Μαζί με τον Αναγνωσταρά υποκίνησαν τη στάση του λαού και στρατού στα Βέρβενα. Ο Παπαφλέσσας ήταν μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας και πήρε μέρος στην αντιμετώπιση του Δράμαλη, στα Δερβενάκια στο πλάι του Κολοκοτρώνη. Μα η παρουσία και το ανέβασμα των μπαρουτοκαπνισμένων καπεταναίων και ιδιαίτερα του Κολοκοτρώνη, του αφαιρούσαν το προβάδισμα. Φιλόδοξος και τετραπέρατος καθώς ήταν, είδε πως έπρεπε να ακολουθήσει το πολιτικό στάδιο για ν' αναρριχηθεί. Η ευκαιρία του δόθηκε κατά την Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους το 1823. Παράτησε τους μέχρι τότε στρατιωτικούς συντρόφους του και ανέλαβε το αξίωμα του υπουργού εσωτερικών στην κυβέρνηση που σχηματίστηκε τότε.

Η προσχώρηση εκείνη του Παπαφλέσσα, καθώς και του Αναγνωσταρά στους πολιτικάντηδες αποτέλεσε το πρώτο σοβαρό ρήγμα στην παράταξη του λαού και των καπεταναίων. Το μέγαλωμα δε του ρήγματος εκείνου που ακολούθησε, έφερε σε δύσκολη θέση και τον Κολοκοτρώνη

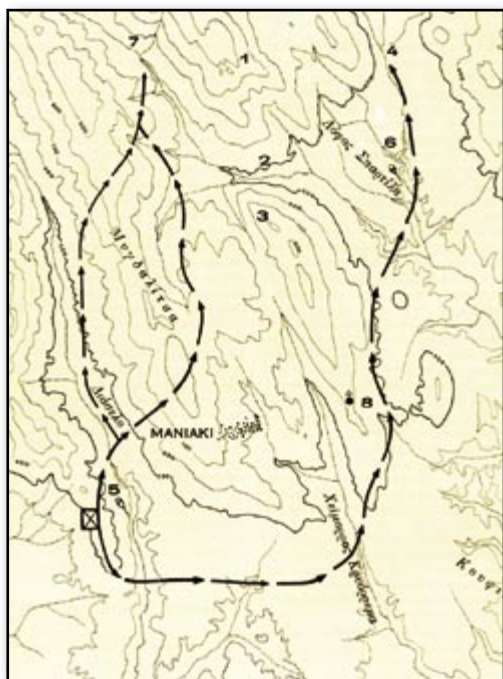
που αναγκάστηκε να δεχθεί αργότερα και τη θέση του αντιπροέδρου του Εκτελεστικού για να μην οδηγηθούν τα πράγματα σ' εμφύλιο πόλεμο. Ο Παπαφλέσσας και ως υπουργός δεν έμεινε σταθερός. Όταν είδε ότι με το δάνειο που ενεργούσε ο Μαυροκορδάτος, οι Κουντουριώτηδες θα επικρατούσαν, άρχισε να έχει ανταπόκριση με αυτούς και δεν άργησε να γίνει ο κρυφός πράκτοράς τους μέσα στο Εκτελεστικό Σώμα. Όταν σχηματίστηκε το νέο, δεύτερο αυτό, Εκτελεστικό Σώμα, του Κουντουριώτη που οδήγησε στον εμφύλιο πόλεμο, ο Παπαφλέσσας έμεινε ακόμα στο Ναύπλιο και στην Τριπολιτσά, ως υπουργός του παλαιού και νόμιμου Εκτελεστικού Σώματος για να μεταδίδει κρυφά πληροφορίες στον Κουντουριώτη και να υπονομεύει το παλαιό Εκτελεστικό, του οποίου ο ίδιος ήταν υπουργός. «Το ισχυρόν ένστικτον, με το οποίον ήτο προικισμένος ο δαιμόνιος αυτός άνθρωπος, τον έκαμε να διαισθανθεί εγκαίρως προς ποίαν πλευράν θα έκλινε η πολιτική νίκη και διψών πάντοτε την επιτυχίαν και σπείδων προς αυτήν δια παντός μέσου και χωρίς κανένα δισταγμόν, γνωρίζων να ελίσσεται αλλά και να ρισκοκινδυνεύει, αντί να φύγη εκ του Ναυπλίου δια το Κρανίδι και ν' αναμένη μετά άλλων την βραδείαν εξασθένεισιν και πτώσιν του παλαιού εκτελεστικού, ηκολούθησεν, όπως είπομεν, τούτο εις την Τριπολιτσάν δια να συντελέσει εις την ταχύτεραν διάλυσίν του»⁹. Παίζοντας διπλό ρόλο κινδύνεψε στην Τριπολιτσά και τότε μόνο έφυγε νύχτα για το Κρανίδι, όπου έφτασε στις 30 Ιανουαρίου του 1824. Εκεί ήταν η έδρα του νέου Εκτελεστικού που αμέσως διόρισε τον Παπαφλέσσα υπουργό των εσωτερικών και της αστυνομίας. Όταν οι κάτοικοι της Κυπαρισσίας που δεν αναγνώριζαν την κυβέρνηση Κουντουριώτη αρνήθηκαν να πληρώσουν φόρους

⁹ Διονύσιος Κόκκινος: *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμος Δ, σελ. 348.

σ' αυτήν, ο Παπαφλέσσας ανέλαβε να τους υποτάξει, αλλά εκείνοι ζήτησαν ενίσχυση από τους Κολοκοτρωναίους και ο Παπαφλέσσας σώθηκε δια φυγής. Ο Παπαφλέσσας έδειξε αδιαλλαξία, ως υπουργός απέναντι των ανταρτών και όταν ξαματάωσαν τον Κολοκοτρώνη, αυτός κράτησε τ' άρματά του.

Ο εμφύλιος πόλεμος και η φυλάκιση του Κολοκοτρώνη και λοιπών αρχηγών, έδωσε την δυνατότητα στον Ιμπραήμ να ξεμπαρκάρει στο Μοριά. Η ευθύνη του Παπαφλέσσα στέκεται μεγάλη γι' αυτό το αποτέλεσμα. Το Εκτελεστικό Σώμα μπροστά στις απανωτές αποτυχίες του και στην απελπισία του, δέχτηκε την πρόταση του

Παπαφλέσσα και του ανέθεσε την αρχηγεία μίας εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ. Εμπρός στη νέα συμφορά που χτύπησε την επανάσταση, από τον βούρκο των πολιτικών δολοπλοκιών και των εμφύλιων σπαραγμών, ξαναβρήκε τον καλύτερο εαυτό του -τον Παπαφλέσσα της συνέλευσης της Βοστίτσας- και τότε όχι μόνο διακήρυξε πως χρειαζόταν να δοθεί αμνηστία, μα και αποφάσισε πως τα λόγια δεν έφταναν. Χρειαζόταν η άμεση, ενάντια στον Ιμπραήμ, δράση. Παράτησε το μικρόψυχο και κολασμένο από τις ενέργειες της ανάξιας κυβέρνησης Ναύπλιο και έφυγε στα τέλη Απριλίου να ξεσηκώσει τον Μοριά ενάντια στον Ιμπραήμ. Ο Παπαφλέσσας φεύγοντας από το Ναύπλιο τράβηξε για την Τριπολιτσά πασχίζοντας να στρατολογήσει, όσο μπορούσε περισσότερους Έλληνες για την εκστρατεία του. Έπειτα μαθαίνει πως η κυβέρνηση αποφάσισε να δώσει αμνηστία στους φυλακισμένους. Κάθεται λοιπόν, στις 14 Μαρτίου και γράφει, συστήνοντας να τους βγάλει, χωρίς την παραμικρή καθυστέρηση και ξέχωρα τον Κολοκοτρώνη που έπρεπε να του δοθεί αμέσως η αρχιστρατηγία.

Σχεδιάγραμμα της μάχης στο Μανιάκι

Η Λεωνίδειος Μάχη στο Μανιάκι

Στο χωριό Δραήνα παίρνει γράμμα από τον αδελφό του Νικήτα που του έλεγε να μην περάσει τα Κοντοβούνια, αλλά να συγκεντρώσει τις δυνάμεις του στα οχυρά βουνά της Καλαμάτας για να έχει έτσι πίσω του

→ Πορεία φαλαγγών Ιμπραήμ που επιχειρούν να κυκλώσουν την ελληνική δύναμη.

1. Ταμπούρι Παπαφλέσσα.
2. Ταμπούρι Δημήτρη Φλέσσα.
3. Ταμπούρι Βοϊδή Μαυρομichάλη.

4. Από το σημείο αυτό η δεξιά φάλαγγα του Ιμπραήμ επιτέθηκε κατά μέτωπο στα ελληνικά ταμπούρια.
5. Στρατηγείο του Ιμπραήμ (πηγή Σέκλιζα).
6. Επάνω Κάναλος (πηγή).
7. Γερμά αλώνι.
8. Εκκλησάκι όπου έχουν αποθεθεί τα οστά των Ηρώων.

Φανταστική σύνδεση με θέμα τον ηρωικό θάνατο του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι.
Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

ανοικτό το δρόμο προς την Μάνη και να του έρχεται εύκολα βοήθεια. Ο Αρχιμανδρίτης του αποκρίνεται: «Νικητά! έλαβον την επιστολήν σου και εις απάντησιν σου λέγω ότι δεν είμαι σαν και σε και σαν τον κουμπάρο σου τον Κεφάλα όπου τρέχετε από ράχη σε ράχη σαν τους αγιλιάδες. Εγώ άπαξ ωρρίσθην να χύσω το αίμα μου εις την ανάγκην της πατρίδος, και αυτή είναι η ώρα. Εύχομαι δε εις τον Θεόν πρώτη μπαλιά του Ιμβραΐμ να με πάρει εις το κεφάλι, διότι σας γράφω να ταχύνετε τον ερχομόν σας και σεις μου γράφετε κουρουφέξαλα. Νικητά, πρώτη και τελευταία επιστολή μου είναι αυτή, βάστα την να την διαβάζεις καμμιά φορά να με ενθυμήσαι να κλαίης. Παπαφλέσσας¹⁰». Το συγκινητικό αυτό γράμμα προς τον αδελφό

του, φανερώνει την απόφαση του αγωνιστή Παπαφλέσσα, έτσι όπως τον γνωρίσαμε στη Βοστίτσα να πεθάνει για την πατρίδα του.

Ρωτάει τότε τους χωρικούς από πιο σημείο φαίνεται η Πύλος. Τον δείχνουν το Μανιάκι και ορμάει κατά εκεί. Την τελευταία στιγμή σμίγουν μαζί του και άλλοι οπλαρχηγοί από τα κοντινά μέρη με λιγοστές δυνάμεις. Δεν ξεπερνούν τις 2500 χιλιάδες οι άνδρες του όταν φτάνουν στις 17 Μαρτίου 1825 στο Μανιάκι. Ο ανιψιός του Ηλίας Φλέσσας και ο φίλος του Ηλίας Κεφάλας, του προτείνουν να πιάσουν θέσεις ψηλά στο βουνό, γιατί στους χαμηλούς λόφους ο τόπος είναι αδύνατος για πόλεμο. Εκείνος, όμως απορρίπτει την πρότασή τους λέγοντας ότι ο Ιμπραήμ δε θα περάσει από

¹⁰ Φωτάκον: *Βίος του Παπαφλέσσα*, σελ. 49.

τα βουνά για να μπει στον κάμπο κι ότι αφού ήρθαν εδώ να τον σταματήσουν, εδώ και θα μείνουν. Ο Παπαφλέσσας συνεχίζει να στέλνει γράμματα για ενισχύσεις αν και ξέρει ότι είναι πια αργά. Σ' όλους, όμως, μιλάει για χιλιάδες που φτάνουν όπου να 'ναι και που θα βάλουν στη μέση τον Ιμπραήμ και θα τον λιώσουν.

Όταν ο Ιμπραήμ φτάνει στα Χίλια Χωριά για να διανυκτερεύσει ο Παπαφλέσσας λέει στους άνδρες του ν' ανάψουν φωτιές στους λόφους και στα γύρω υψώματα για να νομίσουν οι εχθροί ότι το στρατόπεδο είναι μεγάλο και να λιγοψηχίσουν. Τους δείχνει πού να χριστούν τα ταμπούρια και λέει στα παλικάρια του να αρχίσουν αμέσως το χτίσιμο.

Οι καπεταναίοι κοιτάζονται μεταξύ τους παραξενεμένοι σα να λένε: Μα είναι τόπος εδώ για πόλεμο με τέτοιο εχθρό; εκείνος έχει τόση δύναμη που μπορεί να μας ζώσει από παντού κι εμείς από πού να φύγουμε αν χρειασθεί. Ύστερα από 'κει που θα παρουσιασθεί μέχρι εδώ, η απόσταση είναι τόσο μικρή, που δε θα προλάβουμε, ούτε πέντε φορές να γεμίσουμε τα όπλα μας. Με πέντε τουφεκιές θα τον κρατήσουμε;

Ο Παπαφλέσσας κάνει πως δεν καταλαβαίνει. Μιλάει συνεχώς για ενισχύσεις που θα φτάσουν οπωσδήποτε. «Τότε επλησίασεν ο Κεφάλας και ο Παπαγεώργιος και του έκαμον την παρατήρησιν αυτήν εξ ονόματος όλων των καπεταναίων. Τότε ο Φλέσσας είπεν εις τον Κεφάλα, «Έχασα τας ελπίδας μου. Άλλως πως σε εκτιμούσα». Εις δε τον Παπαγεώργιον, είπε πιάνων το γένειόν του, «Μου τα εντρόπιασες, Παπαγεώργη,» λέγων προσέτι εις αυτόν, «θα είμεθα νικητάι... και την μάχην μας θα την ονομάσουν ιστορικώς, ΛΕΩΝΙΔΙΟΝ ΜΑΧΗΝ»¹¹.

Πολλοί στρατιώτες, αλλά και μερικοί καπεταναίοι άρχισαν να φεύγουν. Μπροστά στον κίνδυνο ο Παπαφλέσσας μάζεψε τους Έλληνες και τότε είδε πόσο είχε λιγοστέψει ο αριθμός τους. Λιγότεροι από χίλιοι είχαν

μείνει και βοήθεια πλέον δεν μπορούσε να περιμένει ότι θα έφτανε μέχρι εκεί. Για να εγκαρδιώσει αυτούς που έμειναν, τους έβγαλε λόγο. «Αφού δε ο στρατός συνηθροίσθη, πριν τον τοποθετήση, ο Φλέσσας ήλθεν εν τω μέσω των στρατιωτών, και εξεφώνησε λόγον ενθαρρύνων αυτούς και υπενθυμίζων εις τους στρατιώτας τας πρότερον μάχας και τας νίκας του Βαλτετσίου, Λεβιδίου, της Γράνας, των Βερβένων και των Δολιανών, την άλωσιν της Τριπόλεως, την καταστροφήν του πολυπληθούς στρατεύματος του Δράμαλη, και τους παρέόστησε νίκην άφευκτον, διότι τους είπεν, ότι έρχονται τόσα στρατεύματα εις βοήθειαν εντός ολίγου, τα οποία θα υπερβούν τας 15000, ότι έρχεται ο Πλαπούτας και όλοι οι Αρκαδινοί, ο αυτάδελφός του Νικήτας, ο Κατζάκος και άλλοι Μανιάτες ότι όλοι ούτοι θα φτάσουν μετά μίαν ώραν, και θα είναι εδώ ολοτρώγυρα του Ιμβραήμ να τον κτυπούν από τας πλάταις και τελειώνων είπε ότι: Σήμερον η πατρις περιμένει από ημάς την δόξαν της, δια της νίκης ταύτης»¹². Όταν έπαυε να μιλάει ο Παπαφλέσσας, ο Μανιάτης καπετάνιος Βοϊδής είπε τα αξιοσημείωτα αυτά λόγια: «Πάμε εις τα ταμπούρια μας, και όποιος θα μείνει γιαμά, ας ακούη των γυναικών τα μοιρολόγια!...».

Τράβηξαν στα ταμπούρια τους ξέροντας πως το μόνο που τους απόμενε ήταν να θυσιαστούν. Φορώντας την περικεφαλαία του στεκόταν όρθιος πάνω σε μια πέτρα πιο ψηλή από τις άλλες. Από εκεί διηύθυνε τον αγώνα, δίνοντας με το παράδειγμά του θάρρος στους δικούς μας. Δύο φορές αποκρούστηκαν οι έφοδοι των Τουρκαρπαδών. Και ενώ ετοιμάζονταν για το τρίτο γιουρούσι ακούστηκαν δύο μπανταριές από την αντικρινή ράχη, όπου είχε πάει με εντολή του ο γραμματέας του Τισαμενός για να περιγράψει τη μάχη. Είχε φτάσει εκεί ο Πλαπούτας με χίλιους εξακόσιους αγωνιστές και ντουφέκισαν για ν' ακουστούν.

¹¹ Φωτάκον: Βίος τον Παπαφλέσσα, σελ. 48.

¹² Φωτάκον: Βίος τον Παπαφλέσσα, σελ. 48.

Το φίλημα του Ιμπραήμ στο νεκρό Παπαφλέσσα

Έφτασαν όμως αργά. Ο Ιμπραήμ τότε, γυρεύοντας να προλάβει τη βοήθεια που ερχόταν, ρίχνει όλες του τις δυνάμεις πάνω στους Έλληνες. Οι εχθροί πάτησαν πρώτα το ταμπούρι του Παπαφλέσσα. «Εκεί δε κτυπών και κτυπούμενος υπό πολλών Τούρκων εχάθη και αυτός και οι στρατιώται του, οι οποίοι δεν ηξεύρομεν πόσοι ήσαν, και αν από αυτούς εσώθησαν και πόσοι. Τούτο δε ηξεύρομεν, ότι ο σημαιοφόρος του ονομαζόμενος Δημήτριος και καταγόμενος από την Χίον, ιδών ότι οι Τούρκοι επήδησαν εις το οχύρωμα, αμέσως εκατέβασε την σημαίαν, έσχισεν αυτήν, έκοψε το ξύλον, έβαλεν εις

το ζωνάρι του τον σταυρόν αυτής, εξεσπάθωσε και με το σπαθί εις το χέρι τρέχει εις το ταμπούρι του Φλέσσα, φεύγει οπίσω, και ούτω πολεμών και πολεμούμενος έσχισεν ως αστραπή, τον τουρκικόν στρατόν και διεσώθη. Η παλληκαριά του είναι αμίμητος. Ο ατρόμητος αυτός Χίος έζη προ ολίγων χρόνων εις τας Αθήνας»¹³.

Με το πέρας της μάχης στο Μανιάκι άρχισαν να σκυλεύουν τους σκοτωμένους, «...ήρχισαν να κόπτουν τα αυτιά των νεκρών Ελλήνων διά να παρουσιάσουν αυτά εις τον Πασάν και να λάβωσι την συνηθισμένην αμοιβήν. Συνέβη δε κατά την αποκοπήν των αυτίων πολλάκις οι Τούρκοι στρατιώται εμάλων μεταξύ των ποίος από αυτούς να έχη περισσότερα, και διά τούτο συνέβαινε να λαμβάνη άλλος μεν το ένα, άλλος δε το άλλο αντίον»¹⁴.

Κατέβηκε τέλος και ο Ιμπραήμ στο Ταμπούρι του Παπαφλέσσα και παρήγγειλε να του φέρουν το κουφάρι του. Βρήκαν το ακέφαλο κορμί του και λίγο πιο πέρα το κεφάλι του ήρωα. Ο Φωτάκος αναφέρει:

«Εβεβαιώθη δε ο Ιμβραήμ ότι το ευρεθέν σώμα ήτο του Αρχιμανδρίτου από τον ψυχογιόν αυτού Μιχαήλ Σταϊκόπουλον εκ Τριπόλεως. Αφού δε ο νεκρός και η κεφαλή του ευρέθησαν, ο Πασάς διέταξε να τον σηκώσουν να του δέσουν το κεφάλι εις τον λαιμόν, να πλύνωσι τα αίματα από τα γένια του και να τον επιστηρίξουν εις ένα ξύλον, ώστε να φαίνεται ότι ίσταται ορθός. Αφού έγιναν όλα αυτά ο νεκρός εφαινετο ως να ήτο ζωντανός. Τότε ο Ιμβραήμ εστάθη ακίνητος και άφωνος και τον παρετήρησε ολίγον, και έπειτα εγύρισε και είπε προς τους αξιωματικούς, οι οποίοι ήσαν ολόγυρά

¹³ Φωτάκου: *Βίος του Παπαφλέσσα*, σελ. 51.

¹⁴ Φωτάκου: *Βίος του Παπαφλέσσα*, σελ. 53.

του. «τω όντι αυτός ήταν ικανός και γενναίος άνθρωπος...»¹⁵.

Η Λεωνίδειος μάχη της 20 Μαρτίου 1825, είχε τελειώσει. Το Μανιάκι πήρε τη θέση του στις σελίδες της ιστορίας μας, δίπλα στις Θερμοπύλες και στην Σαλαμίνα. Πάνω από πεντακόσιοι Έλληνες σκοτώθηκαν. Από τους Τουρκαραπάδες σκοτώθηκαν κάπου χίλιοι διακόσιοι και ξεχωριστά οι τραυματίες «που ύστερον απέθανον εις τα νοσοκομεία των φρουρίων».

Το τέλος του Παπαφλέσσα ήταν ένας θάνατος ηρωικός. Στο Μανιάκι έδωσε ένα ακόμη παράδειγμα ατομικής και ομαδικής θυσίας για την πατρίδα. Στη δράση του βρίσκουμε και θετικά και αρνητικά στοιχεία. Δίκαια τον είπαν μπουρλοτιέρη, πυρπολητή των ψυχών. Χωρίς αυτόν ίσως να μην άναβε τότε η επαναστατική φλόγα. Ξετρέλαινε τους ενθουσιασμένους, παράσερνε τους δισταχτικούς και πολεμούσε τους εναντίους. Παρουσίαζε με τέτοια πειστικότητα φανταστικά πράγματα γι' αληθινά, που με τη συχνή κι επίμονη επανάληψη έφτανε να τα πιστεύει και ο ίδιος. Στις παραμονές του

Αγώνα ήταν στο στοιχείο του. Ήταν αυτό που χρειαζόταν για την επανάσταση. Ήταν σαν να κρατούσε ένα δαυλί αναμμένο και να έβαζε φωτιά όπου στεκόταν.

Είναι επίσης αλήθεια ότι η συμπεριφορά του παρέκκλινε από το γενικώς αποδεκτό. Μα όλες οι παλινωδίες του, οι εμμονές του και οι εγωιστικές εκδηλώσεις του που ζημίωσαν τον αγώνα δεν μπορούν να σβήσουν τη μεγάλη και ανυπολόγιστη προσφορά του στο άναμμα της φωτιάς. Μπορεί δε να ειπωθεί ότι πρόσφερε περισσότερα στην πατρίδα με το άναμμα της επαναστατικής φλόγας, απ' ό,τι πρόσφερε με τον ηρωικό του θάνατο στο Μανιάκι.

Το ταμπούρι του Παπαφλέσσα σώζεται ακόμα: ένας σωρός από σκληρές, μαυρισμένες πέτρες. Τους χειμώνες, ο βοριάς περνώντας ανάμεσα τους, θρηνεί το χαμό του παλικαριού και είκοσι Μαρτίου η άνοιξη πλέκει γύρω ένα στεφάνι με τ' αγριολούλουδα που φνιτρώνουν στο χώμα, το φουσκωμένο με το αίμα του.

Τον ηρωικό θάνατο του Παπαφλέσσα ο λαός τον έκανε τραγούδι:

«Του Φλέσσα η μάνα κάθεται
στην Πολιανή στη ράχι
τα Κοντοβούνια γνάντευε
και τα πουλιά ρωτάει:
«Πουλάκια μ' αηδονάκια μου,
πούρχεσθε στον αέρα,
μην είδατε το στρατηγό
το Φλέσσα αρχιμανδρίτη;»
Στα Κοντοβούνια πέρασε
και στα Σουλμοχώρια,
και παλληκάρια μάζωνε
όλους Κοντοβουνίσιους,
τα μάζωξε, τα σύναξε,
τάκαμε τρεις χιλιάδες.
Κάθονταν και τ' αρμήνευε
σαν μάνα σαν πατέρας». -
Εμπρός, εμπρός, μωρέ παιδιά,

στο Νιόκαστρο να πάμε,
να κάμωμ' έναν πόλεμο
με τους στραβαραπάδες,
κι αν δεν σας ντύσω μάλαμα
Φλέσσα να μη με πούνε». Και ο Κεφάλας τώλεγε,
και ο Κεφάλας λέγει
«Του Μισιριού η Αραπιά
στο Νιόκαστρο είν φερεμένη». «Σώπα Κεφάλα μην το λές,
και μην το κουβεντιάξης,
να μην τ' ακούσ' η Διοίκησης,
λουφέδες δεν μας στείλη,
να μην τ' ακούσουν τα ορδιά,
μεντάτι δεν έλθουνε,
να μην τ' ακούσουν τα παιδιά,
και τα λιγοκαρδίσης».

¹⁵ Φωτιάκου: *Βίος του Παπαφλέσσα*, σελ. 53.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 📎 Φωτάκου: *Ο Βίος του Παπαφλέσσα*, Εκδόσεις Βεργίνα, Αθήνα 2001.
- 📎 Αναστασίου Γούδα: *Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας*, Εκδόσεις Βεργίνα, Αθήνα 2001.
- 📎 Δημητρίου Φωτιάδη: *Η Επανάσταση του '21*, Εκδόσεις Ν. Βότση, Αθήνα 1977.
- 📎 *Τουρκοκρατία στον Ελλαδικό χώρο 1453-1821*. Εκδόσεις Αντωνίου Δημητριάδη, Αθήνα 1984.
- 📎 Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη. *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη (1789-1909)*. Για την Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου. Αθήνα, Εκδόσεις Ο.Ε.Δ.Β.
- 📎 Διονύσιος Κόκκινος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμος Δ', Εκδόσεις Μέλισσα.
- 📎 Μίρκα Παλιούρα: *Το Λεύκωμα του '21*, Έκδοση Ελεύθερος Τύπος.
- 📎 Νίκου Μόσχου: *Καρατζάς ο αγνοημένος – Παλαιών Πατρών Γερμανός ο τιμημένος*.
- 📎 Σπύρου Μελά: *Ματωμένα ράσα*.
- 📎 Κ. Δεληγιάννη: *Απομνημονεύματα*.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΦΛΕΣΑΣ

Ο ΕΝ ΜΑΝΙΑΚΙΟ ΣΚΛΗΡΩΣ ΞΕΣΗΣ ΤΗΝ ΣΟΥ ΜΑΙΟΥ ΠΙΣΤΗ ΜΕΤΑ 600 ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΩΛΩΘΗΣ ΕΥΑΝΤΩΣ
22.000 ΣΤΡΑΤΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΗΓΕΙΑΝ ΤΟΥ ΕΠΙΦΑΝΕΩΣ.